

Marina Zgrablić

Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta Jurja Dobile u Puli
I. Matetića Ronjgova 1, HR-52100 Pula
mzgrabli@unipu.hr

Istra u kontekstu političko-vjerskih zbivanja na sjevernom Jadranu od kraja 4. do kraja 6. stoljeća

Pregledni rad | Review

UDK 322:94(497.571)"3/5"

DOI <https://doi.org/10.32728/h2018.01>

Primljeno | Received: 11. IX. 2018.

Izvadak

Članak predstavlja preispitivanje povijesti zbivanja u Istri nakon propasti Zapadnoga Rimskog Carstva, odnosno nakon uspostavljanja novih političkih elita i društvenih struktura, najprije u okvirima Ostrogotskoga Kraljevstva, a zatim i unutar Istočnoga Rimskog Carstva. U radu se iznosi pregled historiografije i problematike te se ponajprije upućuje na nova i neriješena pitanja istarske povijesti od kraja 4. do kraja 6. stoljeća. Pritom se osim na povijesni kontinuitet nastoji ukazati i na kulturno-civilizacijski kontinuitet kasnorimskih struktura, što je nužno za proučavanje svakoga kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnoga područja, prateći i institucionalizaciju kršćanstva. S obzirom na to da je Istra u tom razdoblju bila usko povezana s relativno dobro istraženim gradskim središtima sjeverne Italije u političkom, administrativnom, kulturnom te naposljetku i crkveno-vjerskom kontekstu, istarsko se područje povezuje s područjima uzajamnoga utjecaja.

Excerpt

In this paper I re-evaluate events in Istria after the fall of the Western Roman Empire or, more precisely, after the establishment of new political elites and social structures, first within the framework of the Ostrogothic Kingdom, and then within the Byzantine Empire. I present an overview of historiography and the main research, and primarily point to new and unresolved issues of Istrian history from the late fourth to the late sixth century. Apart from historical continuity, I also emphasise the cultural and civilizational continuity of late Roman political, social and cultural structures and institutions – a necessary prerequisite for the study of late antiquity and the early-medieval area

throughout Europe –, including the institutionalization of Christianity. Given that Istria was closely related to the relatively well-researched urban centres of Northern Italy in the political, administrative, cultural, and finally the ecclesiastical and religious context, the region of Istria is linked to areas of mutual influence.

Ključne riječi: Istra, Ostrogotsko Kraljevstvo, kontinuitet, kršćanstvo, sjeverni Jadran
Key words: Istria, Ostrogothic Kingdom, continuity, Christianity, Northern Adriatic

Višestoljetna pripadnost Istre jedinstvenoj političkoj vlasti u okvirima Zapadnoga Rimskog Carstva omogućila je kontinuiran i jedinstven razvoj na području društvenoga, gospodarskoga i kulturnoga života u rimskim gradovima Poreču i Puli te njima pripadajućim područjima. Slijedom toga, uspostava ostrogotske države na istarskom poluotoku, a samo pola stoljeća nakon toga priključivanje Istre Istočnom Rimskom Carstvu, nameće potrebu preispitivanja i ocjenjivanja društveno-političkih i vjerskih, odnosno crkvenih prilika u Istri te njihovo sagledavanje u širem regionalnom kontekstu. Razdoblje koje se u historiografiji općenito naziva kasnoantičkim obilježeno je s nekoliko društvenopovijesnih procesa koji su posljednjih desetljeća bili predmetom istraživanja međunarodne historiografije. Među njima se kao jedan od temeljnih čimbenika koji su pridonijeli vidljivim promjenama u javnom životu gradova s jedne strane ističe kristijanizacija, a s druge strane promjena strukture vladajućih gradskih elita. U sklopu toga razvoja razaznaje se i vjersko-politička epizoda prisutnosti krivovjerne Arijske crkve koja je dosad u ovome kontekstu najčešće bivala samo spomenuta. Čitav se proces događa u okvirima političkih promjena koje su uvjetovale sve čvršće povezivanje Istre s Ravenom, posebno otkad taj grad postaje privilegiranim središtem najprije Teodorikove države te kasnije bizantskim uporištem i sjedištem jedne od najmoćnijih nadbiskupija. Takvo se stanje poklapa s gubitkom važnosti Akvileje kao gospodarskoga središta sjevernoga Jadrana, iako u crkvenom kontekstu njezin utjecaj ostaje snažno prisutan u Istri u kasnoj antici i u ranom srednjem vijeku.

Uvod

U skladu s činjenicom da je Istra niz stoljeća činila sastavni dio rimske države odnosno Zapadnoga Rimskog Carstva, zatim Ostrogotskoga Kraljevstva

(493. – 539.?) i na kraju Istočnoga Rimskog Carstva od Justinijanove rekonkviste, razdoblje od kraja 5. do kraja 6. stoljeća možemo razmatrati kao plodno tlo za istraživanje i preispitivanje promjena, odnosno kontinuiranoga razvoja prije svega u istarskim gradskim središtima te na njima pripadajućim područjima. Nakon postignutoga vrhunca rimske civilizacije u ranocarskom razdoblju, često se govori o civilizacijskom prekidu, krizi i propasti, što recenatna historiografija odbacuje te preferira sagledavanje toga razdoblja u terminima kontinuiteta. U preglednom razmatranju postrimskoga razdoblja, koje su osim političkih promjena obilježili različiti religijski realiteti, ključni kako za kasnoantičku elitu tako i za lokalno stanovništvo, posebno se valja osvrnuti na nekoliko temeljnih društveno-političkih fenomena koji su obilježili povijesni razvoj gradskih zajednica i njima pripadajućih područja, kako na općoj tako i na lokalnoj i regionalnoj razini. Dovršetak kristijanizacije te sve posljedice koje iz toga procesa proizlaze mogu se kronološki smjestiti upravo u 6. stoljeće, najprije u okvirima ostrogotske države, kada je usporedno s već čvrsto institucionaliziranom Katoličkom crkvom supostojala i Arijska crkva, o kojoj postoji stanovita praznina u historiografiji.¹ Toj temi, naime, nije posvećivano dovoljno znanstvene pozornosti u historiografiji koja je posljednjih desetljeća bila usmjerena na spomenuti kontinuitet i povezivanje barbarskoga germanskoga i lokalnoga rimskoga elementa.²

Bizantski politički vrh je nakon rekonkviste u skladu s političko-doktrinarnim zahtjevima pristupio reorganizaciji države, što je uključivalo znatnije intervencije na više razina, u prvom redu na crkvenopolitičkoj i administrativnoj razini.³ U okvirima urbane aristokracije i vojnih struktura javit će se novi protagonisti, a jačanje funkcije biskupa nastavlja se u kontinuitetu iz prethodnih stoljeća i to prije svega u javnom životu urbanih

1 Vidi najnovija razmatranja o tom problemu na primjeru Hispanije u: Alexandra Chavarría Arnau, „Finding invisible arians: an archaeological perspective on churches, baptism and religious competition in 6th century Spain“ (dalje: „Finding invisible arians“), *Hortus artium medievalium*, 23/2, 2017., 674–685. O vjerskom životu Ostrogota vidi novije Rajko Bratož, *Med Italijo in Ilirikom: slovenski prostor in njegovo sosedstvo v pozni antiki* (dalje: *Med Italijo in Ilirikom*), Ljubljana 2014., 413–425, s bibliografijom. Također opširno poglavlje o religiji za vrijeme ostrogotske države u Raveni: Deborah Mausekopf Deliyannis, *Ravenna in Late Antiquity*, Cambridge 2010., 139–201.

2 Vidi, na primjer, temeljna djela: Peter Heather, *Goths and Romans 332–489*, Oxford 1991.; isti, *The Goths*, Oxford 1996.; Charles Pietri, „Aristocratie et société cléricale dans l’Italie chrétienne au temps d’Odoacre et de Théodoric“ (dalje: „Aristocratie et société cléricale“), *Mélanges de l’École française de Rome. Antiquité*, XCIII/1, 1981., 417–467.

3 Jedno od polazišnih djela za poznavanje ovoga problema te društvenih i političkih prilika bizantske Italije predstavlja Thomas S. Brown, *Gentlemen and Officers. Imperial Administration and Aristocratic Power in Byzantine Italy*, Rome 1984. Usp. novije Gianluca Pilara, „Aspetti di politica legislativa giustiniana in Italia: proposta di riesame della *Pragmatica Sanctio pro petitione Vigilii*“, *Romanobarbarica*, 19 (2006–2009), Contributi allo studio dei rapporti culturali tra mondo romano e mondo barbarico, Studi in onore di Ludovico Gatto, a cura di Eleonora Plebani, Roma 2009., 137–156.

središta,⁴ dok se i dalje ne može govoriti o organizaciji Arijanske crkve u istarskim gradovima. U tom kontekstu i religijski i društveno-politički element su u čvrstom međuodnosu, a glavni je cilj prepoznati u kolikoj su mjeri navedeni odnosi zastupljeni u postrimskom okruženju u Istri bez obzira na to radi li se o kasnoantičkim postrimskim gradovima u vrijeme Ostrogotskoga Kraljevstva ili o kasnoantičkim ranobizantskim gradovima, kakvi se zatječu neposredno nakon Justinijanove rekonkviste. Svako od navedenih povijesnih razdoblja s vlastitim političkim strukturama određeno je karakterom izvora, kao i njihovom kvalitetom i kvantitetom.

S obzirom na arheološka svjedočanstva proizišla većim dijelom iz istraživanja uglavnom provedenih tijekom prošloga stoljeća, može se reći da se raspolaže temeljnim smjernicama za rekonstrukciju ostrogotske prisutnosti na Istarskom poluotoku.⁵ Pritom je pak vrlo teško dokučiti vjerski život arijanskih Ostrogota jer se pokazalo da je protuarijanska bizantska politika nakon poraza ostrogotske države, uz ostalo, uništavala tekstove arijanskih pisaca.⁶ Ipak su se sačuvali vrijedni podaci iz pera pisaca naklonjenih Ostrogotima, Enodija i Kasiodora, od kojih nam je drugi izvor važan za poznavanje prilika u Istri, posebno u gospodarskom kontekstu.⁷ S druge je strane ranobizantsko razdoblje u Istri općenito u većoj mjeri zastupljeno u domaćoj historiografiji, dok se u međunarodnoj javlja ponajviše u kontekstu prezentacije i interpretacije monumentalnih umjetničkih

4 O toj temi postoji opsežna literatura: Giulio Vismara, *La giurisdizione civile dei vescovi, secoli I-IX*, Milano 1995.; Giuliano Crifo, „Chiesa e Impero nella storia del diritto“, *Cristianesimo e istituzioni politiche: da Costantino a Giustiniano*, a cura di Enrico Dal Covolo – Renato Uglione, Roma 1997., 171-196; Salvatore Pulliatti, „Le funzioni civili del vescovo in età giustiniana“, *Athenaeum*, XCII/1, 2004., 139-168; Stefano Gasparri, „Recrutement social et rôle politique des évêques en Italie du VIe au VIIIe siècle“, *Hiérarchie et stratification sociale dans l'Occident médiéval (400-1100)*, sous la direction de François Bougard, Dominique Iogna-Prat et Régine Le Jan, Turnhout 2008., 137-159; Letizia Pani Ermini, „Episcopus, civitas, territorium“, *Acta XV Congressus internationalis archaeologiae christianae, Toleti 8-12.9.2008: episcopus, civitas, territorium*, editionem curaverunt Olof Brandt et al., Studi di antichità cristiana LXV, Città del Vaticano, 2013., 1-17.

5 Rezultati arheoloških istraživanja objavljeni su u radovima Branka Marušića: Branko Marušić, „Neki nalazi iz vremena seobe naroda u Istri“, *Jadranski zbornik*, 5, 1961.-1962., 161-162; isti, *Istrien im Frühmittelalter. Archäologisch-historische Darstellung*, II. Ausgabe, Pula 1964., 8; isti, *Kasnoantička i bizantinska Pula*, Pula 1967., 18-19; isti, „Neki problemi kasnoantičke i bizantske Istre u svjetlu arheoloških izvora“ (dalje: „Neki problemi“), *Jadranski zbornik*, 9, 1975., 335-370. Pregledno o ostrogotskim nalazima u Istri vidi u: Andrej Novak, *L'Istria nella prima età bizantina*, Rovigno 2007., 66-70. Noviji pregled vidi u: Robert Matijašić, *Hrvatske zemlje u kasnoj antici: od Dioklecijana do Justinijana*, Zagreb 2014., 166-192.

6 Chavarría Arnau, „Finding invisible arians“, 674; Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, 420-421. Vidi također analizu poznavanja vjerskoga života arijanskih Gota na primjeru Ravene u Arthur Urbano, „Donation, Dedication, and *Damnatio Memoriae*: The Catholic Reconciliation of Ravenna and the Church of Sant'Apollinare Nuovo“ (dalje: „Donation, Dedication“), *Journal of Early Christian Studies*, XIII/1, 2005., 71-110.

7 Robert Matijašić, „Kasiodorova pisma kao izvor za poznavanje kasnoantičke povijesti Istre (Cass. Var. XII, 22, 23, 24)“, *Zgodovinski časopis*, 42, 3, 1988., 363-371. Usp. Hrvoje Gračanin, „Late Antique Dalmatia and Pannonia in Cassiodorus' *Variae*“, *Millennium*, 13, 2016., 211-273.

ostvarenja.⁸ Ovakvo stanje stvari lako se može pripisati većem broju izvora materijalnoga karaktera za razdoblje rane bizantske prisutnosti, koji se u prvom redu odnose na crkvenu arhitekturu i likovnu umjetnost, a ujedno predstavljaju i najistraženiji aspekt toga povijesnog razdoblja.⁹ Za razliku od prethodnoga ostrogotskog razdoblja, druga je polovica 6. stoljeća dobro dokumentirana kada je riječ o crkvenim prilikama koje proizlaze iz konteksta pisanih izvora akvilejske i ravenske Crkve. Stoga se recentni historiografski zahtjevi i revizijska istraživanja nužno temelje na razbijanju granica između znanstvenih disciplina povijesti, arheologije, povijesti umjetnosti, religijskih studija, ikonografije, što posljednjih desetljeća rezultira pobijanjem stereotipnoga prikazivanja „pada“ ili „opadanja“ te omogućuje donošenje novih historiografskih ocjena kasne antike u terminima kontinuiteta.¹⁰

Ovom se prilikom valja osvrnuti i na terminologiju koja se rabi za razdoblje od kraja 5. do kraja 6. stoljeća.¹¹ Iako je termin kasna antika (i kasnoantički) općeprihvaćen za razdoblje od kraja 4. do kraja 6. stoljeća, u novijoj se historiografiji nailazi i na termine postrimski te (naročito) ranobizantski.¹² S obzirom na to da se ovaj pokušaj pregleda povijesnih

8 Giuseppe Bovini, „L'opera di Massimiano da Pola a Ravenna“ (dalje: „L'opera di Massimiano“), *Antichità altoadriatiche*, 2, 1972., 147-165; Novak, *L'Istria nella prima età bizantina*, 110-119; Marina Vicelja Matijašić, *Istra i Bizant: neki povijesno-ikonografski aspekti u interpretaciji umjetnosti 6. stoljeća u Istri* (dalje: *Istra i Bizant*), Rijeka 2007., 81-93; Bratož, *Med Italjo in Ilirikom*, 505-562. Najnovije objave analize skulpture iz Novigrada vidi u Ivan Matejčić – Sunčica Mustać, *Kiparstvo od 4. do 13. stoljeća / Scultura dal IV al XIII secolo* (dalje: *Kiparstvo od 4. do 13. stoljeća*), Umjetnička baština istarske crkve / Il patrimonio artistico della chiesa istriana, 1/I, Poreč-Parenzo, 2017., dok se noviji povijesni pregled nalazi u Maurizio Levak, „Istra i Kvarner u ranom srednjem vijeku“ (dalje: „Istra i Kvarner“), u: *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, ur. Zrinka Nikolić Jakus, Povijest Hrvata, sv. I, Zagreb 2015., 385-414.

9 Pritom su u središtu pozornosti Eufrazijeva bazilika i biskupski kompleks u Poreču te bazilika sv. Marije Formoze u Puli. Ivan Matejčić, „The episcopal palace at Poreč – result of recent exploration and restoration“, *Hortus artium medievalium*, 1, 1995., 84-88; isti, „Episcopio della Eufrasiana di Parenzo“, *Bulletin de l'Association pour l'Antiquité tardive*, 11, 2002., 67-72; Željko Ujčić, *Ranokršćanska bazilika sv. Marije Formoze u Puli*, katalog izložbe, Pula 2007. Vidi također preglede bizantske arhitekture u Istri: Ante Šonje, *Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri*, Rijeka 1981.; Pavuša Vežić, „Memorije križnog tlocrta na tlu Istre i Dalmacije“, *Ars Adriatica*, 3, 2013., 24-32; Matejčić – Mustać, *Kiparstvo od 4. do 13. stoljeća*. Važan prinos poznavanju razdoblja umjetničkoga stvaralaštva s likovnoga i ikonografskoga aspekta vidi u radu Dino Milinović, „Ikonografski program mozaika u središnjoj apsidi Eufrazijeve bazilike u Poreču: carsko pokroviteljstvo i uloga Bogorodice“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 38, 1999-2000., 73-88.

10 Luca Zavagno, *Cities in Transition. Urbanism in Byzantium between Late Antiquity and the Early Middle Ages (500-900 A.D.)*, Oxford 2009.; Enrico Zanini, „Coming to the end: early Byzantine cities after the mid-6th century“, *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, 22-27 August 2016*, ed. Smilja Marjanović-Dušanić, Belgrade 2016., 127-140.

11 Vidi, na primjer, Hrvoje Gračanin, „Kraj antike na hrvatskim prostorima“, u: *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, 3-36.

12 Usp. Jorge López Quiroga, „Early Byzantine Urban Landscapes in the Southwest and Southeast Mediterranean“ (dalje: „Early Byzantine Urban Landscapes“), *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies*, 69-106. O teorijsko-metodološkim polazištima istraživanja postrimskih gradova u hrvatskoj historiografiji: Hrvoje Gračanin – Anita Rapan Papeša, „Postrimski grad u južnoj Panoniji: primjer Cibala“, *Scrinia Slavonica*, 11, 2011., 7-30.; Hrvoje Gračanin – Goran Bilogrivić, „Postrimski grad u južnoj Panoniji: primjer Siscije“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 32, 2014., 1-26.

prilika oslanja ipak na razdoblje uglavnom 5. i prve polovice 6. stoljeća, posebno zbog nastojanja naglašavanja promjena u odnosu na kontinuitet u kasnoantičkom gradskom okruženju, može se iz praktičnih razloga govoriti o postrimskom razdoblju, posebno kada se zna da je riječ o razdoblju nakon političkoga raspada Zapadnoga Rimskog Carstva, a prije svega govoreći o prilikama u okvirima Ostrogotskoga Kraljevstva. Taj se termin, međutim, može primijeniti i na neposredno razdoblje nakon Justinijanova osvajanja Istre oko 539., iako je za to doba uvriježen termin ranobizantski zbog posrednoga utjecaja Konstantinopola na Apeninski poluotok i izravnih veza Istre s Ravenom. U svakom slučaju termin postrimski uključuje sve strukturalne promjene vidljive na području društvenoga i vjerskoga života, koje kasnoantičke – sada kršćanske – gradove razlikuju od prethodnih rimskih poganskih gradova.

S obzirom na to da se problemsko razmatranje odnosi na kompleksni povijesni proces koji se odvija unutar širega geografskog prostora kojemu je Istra pripadala u političkom, administrativnom, kulturnom te naposljetku i crkveno-vjerskom kontekstu, valja se usredotočiti na odnose istarskih gradova s dobro istraženim gradskim središtima sjeverne Italije. Nakon gospodarskoga i kulturnoga procvata koji su doživjeli u prvom redu Milano i Akvileja, koji su ujedno postali najznačajnija kršćanska središta sjeverne Italije već od 4. stoljeća,¹³ vodeću je ulogu preuzela nova carska, a zatim i ostrogotska kraljevska prijestolnica Ravena, koja će od 540. biti političko i crkveno uporište Istočnoga Carstva na sjevernom Jadranu.¹⁴ Iako je u 5. stoljeću izravan utjecaj Ravene na Istru teže prepoznati i ustanoviti, od 6. stoljeća će čvrste veze između Ravene i Istre biti jasnije izražene na više razina. Kao jedan od ključnih aspekata za svaku interpretaciju toga razdoblja prepoznat je vjerski život i sve veći stupanj institucionalizacije Crkve, koja je na kraju preuzela i zadržala ključnu ulogu u političkom i društvenom životu ranoga srednjeg vijeka, te na taj način afirmirano kršćanstvo u gradovima predstavlja temeljni element koji povezuje kasnu antiku i rani srednji vijek. Iako znamo da je kršćanstvo institucionalizirano u većoj mjeri već početkom 5. stoljeća, kada je kristijanizacija gradova i njima pripadajućih područja

13 Usp. Yuri Alessandro Marano, „The Christianisation of the Towns in northern Italy (4th-6th century A.D.)“ (dalje: „The Christianisation of the Towns“), *Christianisierung Europas. Entstehung, Entwicklung und Konsolidierung im archäologischen Befund / Christianisation of Europe. Archaeological evidence for its creation, development and consolidation*, Internationale Tagung im Dezember 2010 in Bergisch-Gladbach, Hrsg. Orsolya Heinrich-Tamáská – Niklot Krohn – Sebastian Ristow, Regensburg 2012., 161-184.

14 Salvatore Cosentino, „Ravenna from imperial residence to episcopal city: process of centrality across empires“ (dalje: „Ravenna from imperial residence to episcopal city“), *Rechtsgeschichte*, 23, 2015., 52-67.

privedena kraju, veće promjene u intenzitetu vjerskoga života i Crkve bit će istaknute tijekom 6. stoljeća, a intenzivnija isprepletenost političkoga i vjerskoga elementa za vrijeme Justinijana najjasnije će obilježiti i javni život istarskih gradova na izmaku antike.

Ostrogoti u Istri: pokušaj određivanja stupnja prisutnosti u političkom i vjerskom kontekstu

Na temelju dosadašnjih istraživanja i znanstvenih spoznaja može se pretpostaviti da se svakodnevni život lokalnoga stanovništva nakon raspada Carstva i kratkotrajne Odoakrove prisutnosti u Italiji, kada su preuzete sve strukture prethodne vlasti, zapravo nije načelno promijenio. Uslijed političke promjene nastankom ostrogotske države očito se zadržalo antičko rimsko nasljeđe, uz već ukorijenjenu tradiciju kršćanskih zajednica unutar gradskih cjelina. Osim i dalje živućih rimskih tradicija, toj pretpostavci govori u prilog i činjenica da je germanski kralj Teodorik imao jasan cilj da uspostavi politiku mirnoga suživota i tolerancije između njegovih gotskih sljedbenika i starosjedilaca, pri čemu je trebalo sačuvati temeljni smisao takve politike: postignuća antičke civilizacije – *civilitas*. Potrebno je, međutim, vidjeti u kolikoj nam se mjeri otvaraju mogućnosti da se raspoznaju i ocijene eventualne promjene u životu istarskih gradova u nekoliko desetljeća drugačijih političkih okolnosti i novih vjerskih upliva, te da se pokuša ustanoviti tko su bili nositelji promjena.

Prije svega valja se osvrnuti na opće političke okolnosti u kojima se zatekla i Istra kao istočni dio kasnoantičke provincije *Venetia et Histria* nakon kratkotrajne Odoakrove vlasti i nakon ostrogotskoga vladanja Apeninskim poluotokom za vrijeme kralja Teodorika i njegovih nasljednika. Ostrogoti su prema dosadašnjim pokazateljima sačinjavali manji dio populacije Italije, s možda tek pet do deset posto udjela u ukupnom stanovništvu, a očito nisu bili osobito geografski raspršeni već su najvjerojatnije iz vojnih i strateških razloga bili nastanjeni relativno blizu kraljevskoga dvora u Raveni i funkcionirali u etničkim skupinama.¹⁵ Arheološki grobni nalazi pokazuju da su Ostrogoti bili naseljeni uglavnom na području sjeverne i istočne Italije, između ostaloga na strateškim punktovima na području Alpa te uzduž

15 O društvenom životu Gota naseljenih na Apeninskom poluotoku s posebnim osvrtom na arheološke pokazatelje vidi: Neil Christie, *From Constantine to Charlemagne: An Archaeology of Italy ad 300–800* (dalje: *From Constantine to Charlemagne*), Aldershot 2006., 452–458.

jadranske obale, napose u Raveni.¹⁶ Nakon provedbe Teodorikove vojne i diplomatske politike na Apeninskom poluotoku poslije 493., kojom su ojačane i osigurane granice novoga kraljevstva, moglo se pristupiti reorganizaciji pravne strukture i lokalne administracije, kao i programu restrukturiranja gradova, čiji je glavni protagonist također bio kralj Teodorik.¹⁷

Bez obzira na to što je Teodorik priznao carsku vlast kao nadređenu te je u formalno-pravnom smislu Ostrogotsko Kraljevstvo bilo podređeno Istočnom Rimskom Carstvu, Teodorik je nastojao na području Italije realizirati samostalan politički projekt koji će se temeljiti na suradnji rimskoga i germanskoga etničkog elementa, obraćajući posebnu pozornost, s jedne strane, na interese rimskoga Senata i (Katoličke) Crkve, a s druge strane vodeći računa o zahtjevima Konstantinopola.¹⁸ U nastojanju da ostvari autonomnu vlast i zakonodavstvo bilo mu je potrebno krenuti od reorganizacije administracije te uvesti nove urbane strukture, koje se prepoznaju u instituciji komita (*comes*) u italjskim gradovima (*per singulas civitates*), iako su zadržane i lokalne rimske strukture.¹⁹ Komit je bio figura koja je trebala osigurati funkcioniranje nove ostrogotske vlasti te integrirati postojeći rimski element, o čemu svjedoči i izvor koji nam prenosi Kasiodor: *Formula comitivae Gothorum per singulas civitates*.²⁰ Nema potvrda da su i istarski gradovi imali komita pa se pretpostavlja da su sporove rješavali u prijestolnici Raveni, koja je morskim putem bila lako dostupna.

O ostrogotskoj nazočnosti i na području Pule govore arheološki nalazi s područja kraj rimskoga amfiteatra. Lučna fibula koju je Branko Marušić na

16 Mauskopf Deliyannis, *Ravenna in Late Antiquity*, 110.

17 Pietri, „Aristocratie et société cléricale“, 417–467. Vidi također skupinu radova u: *Teoderico il Grande e i Goti d'Italia*, Atti del XIII Congresso internazionale di studi sull'Alto Medioevo (vol. 1-2), Milano, 2-6 novembre 1992, Spoleto 1993.; Biagio Saitta, *La "civilitas" di Teodorico: rigore amministrativo, "tolleranza" religiosa e recupero dell'antico nell'Italia ostrogota*, Roma 1994. Novije o Teodoriku vidi u Andreas Goltz, *Barbar – König – Tyrann. Das Bild Theoderichs des Großen in der Überlieferung des 5. bis 9. Jahrhunderts* (dalje: *Barbar – König – Tyrann*), Berlin 2008.

18 Usp. Ludovico Gatto, „Le frontiere orientali italiane e il Veneto nella politica estera di Teoderico“, *Romanobarbarica*, XIV, 1996–1997., 163–223; isti, „Figura e funzione del *comes*. Momento di raccordo e di convivenza fra Goti e Romani“, *Società multiculturali nei secoli V–IX: scontri, convivenza, integrazione nel Mediterraneo occidentale*, Atti delle VII Giornate di studio sull'età romanobarbarica, Benevento, 31 maggio–2 giugno 1999, Napoli 2001., 127–142; Antonio Carile, *Teoderico e i Goti tra Oriente e Occidente*, Ravenna 1995.

19 Kayoko Tabata, „I «comites gothorum» e l'amministrazione municipale in epoca ostrogota“, in *Humana Sapit. Études d'antiquité tardive offertes à Lellia Cracco Ruggini*, Bibliothèque de l'antiquité tardive, 3, ed. Jean-Michel Carrié et Rita Lizzi Testa, Turnhout 2002., 67–78.; Gianluca Pilara, „Ancora un momento di riflessione sulla politica italiana di Teoderico, re dei Ostrogoti“ (dalje: „Ancora un momento“), *Studi Romani*, 52/3–4, 2005., 431–459.

20 Cassiodorus, *Variae*, 12, 7, 3. *Magni Aurelii Cassiodori Senatoris Opera*, I., cura et studio Åke Johansson Fridh, Corpus Christianorum, Series Latina 96, Turnhout 1973., 262–263. Usp. Pilara, „Ancora un momento“, 435–436.

temelju prethodnih Gnirsovih istraživanja „ostrogotskih *kosturnih* grobova“ uz vanjsku stranu amfiteatra, kao i na temelju komparativnih analiza sa sličnim nalazima iz regije, pripisao razdoblju ostrogotske države u Istri između 493. i 539., svjedoči o njihovoj naseljenosti u kasnoantičkoj Puli.²¹ U kontekst kasnoantičkih grobnih „barbarskih nalaza“ u Puli Marušić je smjestio i kosturne grobove na redove pronađene sjeverno od nekadašnje crkve sv. Stjepana, a nalaze iz grobova datirao je u vrijeme između sredine 5. i sredine 6. stoljeća.²² Naime, usporedbe radi, upravo se u obližnjoj Akvileji zatječe stanovita količina ostrogotskoga arheološkog materijala, koja uključuje i određenu količinu ostrogotskoga novca.²³ Međutim, valja napomenuti da je u recentnim studijama istaknuta potreba za oprezom prilikom interpretacije tih arheoloških nalaza s obzirom na to da ih nije moguće jednostavno pripisati Ostrogotima u etničkom kontekstu, prije svega zato jer su materijalni nalazi iz ostrogotskih grobova slični onima koji se općenito smatraju kasnorimskim nalazima, a zapazile su se i poteškoće oko preciznijega datiranja takvih nalaza.²⁴ O tome da su Ostrogoti mogli osigurati miran suživot s lokalnim stanovništvom govori činjenica da se Akvileja – bez obzira na to što je proživjela stanovitu degradaciju nakon hnskoga napada 452. – od uspostave Ostrogotskoga Kraljevstva oporavila i proživjela mirno i relativno prosperitetno razdoblje.²⁵ Općenito je to doba u gradovima na području sjevernoga Jadrana slabije istraženo, a najpoznatiji segment predstavljaju monumentalne i privilegirane gradnje poput crkvenih građevina i fortifikacijske arhitekture u koje se najviše ulagalo, dok s druge strane nedostaju podaci o privatnoj i stambenoj izgradnji, ali se i za ostale

21 Marušić, „Neki nalazi iz vremena seobe naroda u Istri“, 161.

22 Isto, 163. Autor ipak napominje potrebu daljnjih arheoloških istraživanja grobnih područja te se ograđuje na radnu hipotezu da groblje na redove pripada barbarskim Ostrogotima i domaćem barbariziranom stanovništvu.

23 O ostrogotskim nalazima usp. Luca Villa, „Le tracce della presenza gota nell'Italia nord-orientale e il caso dell'insediamento di S. Giorgio di Attimis (UD)“, *Goti nell'arco alpino orientale*, a cura di Maurizio Buora e Luca Villa, *Archeologia di frontiera*, 5, 2006., 147-173; Yuri Alessandro Marano, „Dopo Attila. Urbanesimo e storia ad Aquileia tra V e VI secolo d.C.“, *L'architettura privata ad Aquileia in età romana*, Atti del Convegno di studio (Padova, 21-22 febbraio 2011), a cura di Jacopo Bonetto e Monica Salvadori, Padova 2012., 571-590.

24 Yuri Alessandro Marano, „The towns of central and eastern *Venetia* in the Ostrogothic period“ (dalje: „The towns of central and eastern *Venetia*“), *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, Hrsg. Orsolya Heinrich-Tamáská, Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/Westf., 2011., 174. Usp. za istočni Jadran noviju analizu ostrogotskih arheoloških nalaza: Jana Škrkulja, „L'archeologia dell'Adriatico orientale tra il V ed il VII secolo: le evidenze archeologiche e i problemi della ricerca“, *AdriAtlas et l'histoire de l'espace adriatique du VI s. a. C. au VIII s. p. C.*, Actes du colloque international de Rome (4-6 novembre 2013), eds. Yolande Marion and Francis Tassaux, Bordeaux 2015., 101-107.

25 Claire Sotinel, *Identité civique et christianisme. Aquilée du IIIe au VIe siècle* (dalje: *Identité civique*), Roma 2005., 244; Marano, „The towns of central and eastern *Venetia*“, 176-180.

dijelove istočnoga Jadrana također nameće potreba daljnjih istraživanja i donošenja historiografskih zaključaka.²⁶

U novim prilikama ključnu je ulogu imala rimska, odnosno katolička pravovjerna Crkva, prema kojoj je Teodorik zauzeo stav poštovanja i tolerancije. U njegovoj prijestolnici Raveni nalazilo se i sjedište krivovjerne Arijanske crkve, odnosno sjedište arijanskoga kršćanstva na Zapadu. Pretpostavlja se da su arijanci na Apeninskom poluotoku bili prisutni i prije, za vrijeme Odoakra te još ranije tijekom 5. stoljeća, posebno među vojnicima.²⁷ O samoj organizaciji Arijanske crkve i njezinu funkcioniranju unutar ostrogotske države vrlo su oskudni podaci, bez obzira na to što je bila službena crkva novih vladara, koji su međutim tolerirali i Katoličku crkvu. Prema svemu sudeći proizlazi da je Arijanska crkva općenito bila na nižem organizacijskom stupnju od suvremene pravovjerne Crkve jer nije imala središnju instituciju, već se oslanjala na samo jednoga višega svećenika ili biskupa koji je bio izravno povezan s kraljevskim dvorom.²⁸ Također, kada je riječ o biskupskim središtima u gradovima, kao i o funkcioniranju klera, valja reći da još uvijek o tome ima puno nepoznanica. Rijetke potvrde o njihovom postojanju, kao i o djelovanju pripadnika nižega klera Arijanske crkve odnose se prije svega na Ravenu i Rim.²⁹ Izvori s katoličke strane ne spominju u većoj mjeri postojanje Arijanske crkve i njezinu organizaciju. Poznat je podatak iz rimskoga *Libera pontificalis* da je papa Gelazije (492. – 496.) sastavio djelo *Adversus Arrium*, koje je, međutim, u potpunosti izgubljeno.³⁰ Problem ostrogotskoga arijanizma u Italiji bio je u žarištu mnogih rasprava, ali još uvijek osnovnu prepreku za detaljniju analizu predstavlja oskudnost pisanih izvora koji bi rasvijetlili problem vjerskoga života te činjenica da nisu sačuvani – zbog njihova kasnijega uništavanja – tekstovi samih arijanskih pisaca. O mirnom suživotu nam općenito svjedoči činjenica da su tijekom ostrogotske vladavine u Raveni bili na čelu pravovjerne Crkve njezini biskupi, koji su dijelili biskupske ovlasti i

26 Sotinel, *Identité civique*, 270–293. Usp. Giuseppe Cuscito, „Edilizia privata ed edifici cristiani di culto: un problema aperto“, *L'architettura privata ad Aquileia in età romana*, 555–570. Za Dalmaciju vidi: Ante Uglešić, „Rimska provincija Dalmacija pod vlašću Istočnih Gota“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 30 (17), 1990.–1991., 65–78; Vladimir Posavec, „Prilog poznavanju ostrogotskog razdoblja u Dalmaciji“, *Historijski zbornik*, 49, 1996., 1–15.

27 O kontinuitetu prisutnosti germanskih vojnika u Rimu od 4. stoljeća usporedi, npr., Christie, *From Constantine to Charlemagne*, 139–140.

28 Mauskopf Deliyannis, *Ravenna in Late Antiquity*, 143.

29 Vidi Ralph W. Mathisen, „Barbarian Bishops and the Churches «in barbaricis gentibus» during Late Antiquity“, *Speculum*, 72, 1997., 664–697; Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, 421.

30 Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, 420.

privilegije zajedno s arijanskim biskupima koje je postavljao Teodorik. Očito su pravovjerni biskupi imali podršku samoga ostrogotskog kralja i dvora, čiji je krajnji cilj bio očuvanje mira, tolerancije i suradnje između njegovih germanskih sunarodnjaka i starosjedilačkoga rimskog stanovništva. Pozitivan stav prema pravovjernim biskupima Ravene za vrijeme Teodorika potvrđuje jedno od Kasiodorovih pisama,³¹ iako ne postoje izravni podaci o Teodorikovu patronatu nad crkvenim dobrima.³² Posebno je zanimljiva i činjenica da se arijanske crkve grade u gradovima i to u arhitektonskom stilu rimske katoličke arhitekture i umjetničkih formi, što se također uzima kao potvrda mirnoga suživota i tolerancije koju je ostrogotska vlast omogućila na osvojenim teritorijima.³³

Kada se govori o Ostrogotima u Istri u vjerskom kontekstu, nezaobilazno je uzeti u obzir arheološko nalazište u blizini antičkoga Parenčija, drugoga važnoga gradskog središta u Istri, koje je u postrimskom razdoblju također bilo podvrgnuto promjenama uzrokovanim prije svega kristijanizacijom, kako u urbanom kontekstu tako i na neposrednom izvangradskom području. To se nalazište, poznato kao crkva sv. Petra na rtu Sorna, u arheološkoj i historiografskoj literaturi ističe između ostaloga zbog zanimljivih ostataka crkvene arhitekture koju čine trobrodna crkva sa sedmerostranom krstionicom na zapadnoj strani te se općenito prihvaća kao dokaz prisutnosti Arijske crkve u Istri.³⁴ Je li zaista riječ o arijanskom crkvenom sklopu u kojemu se obavljao i esencijalni religijski čin krštenja, nije lako ustanoviti, odnosno sa sigurnošću potvrditi s obzirom na nedostatak drugih arheoloških ili epigrafskih izvora na lokalitetu. Kako je već istaknuto, još se uvijek na temelju postojećih izvora ne mogu raspoznati karakteristike arijanskoga bogoslužja i teologije. Također nam sama posveta crkve sv. Petru ne pomaže u rekonstrukciji prisutnosti Arijske crkve na tom području, posebno kada se uzme u obzir da arijanski Ostrogoti nisu pridavali posebnu pozornost štovanju svetaca.³⁵ S druge strane, Poreč je

31 Mauskopf Deliyannis, *Ravenna in Late Antiquity*, 187.

32 Isto, 112-113.

33 Vidi o općenitom kontinuitetu razvoja biskupija u Italiji te gradnji arijanskih crkava u gradovima u: Christie, *From Constantine to Charlemagne*, 137-138.

34 Marušić, „Neki problemi“, 340; Novak, *L'Istria nella prima età bizantina*, 67-69; Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, 422.

35 Rossana Martorelli, „La circolazione dei culti e delle reliquie in età tardoantica ed altomedievale nella penisola italiana e nelle isole“ (dalje: „La circolazione dei culti e delle reliquie“), *Martiri, santi, patroni: per una archeologia della devozione*, Atti X Congresso nazionale di archeologia cristiana, Università della Calabria, Aula Magna, 15-18 settembre 2010, a cura di Adele Coscarella Paola De Santis, Arcavacata di Rende (Cosenza) 2012., 246.

imao već od 4. stoljeća vlastitu crkvenu organizaciju s biskupom na čelu te već ukorijenjenu tradiciju štovanja vlastitoga biskupa Maura. S obzirom na izneseno, arijanski Ostrogoti u vrijeme stabilnih crkvenih prilika u Poreču sasvim sigurno nisu mogli sudjelovati u liturgijskim obredima u samom biskupskom sjedištu unutar grada. Iz toga se razloga može smatrati da su mogli imati vlastitu crkvu u kojoj su zadovoljavali svoje vjerske potrebe. Istarsku zanimljivost predstavlja činjenica da postrimski Poreč pruža mogućnost uvida u ostrogotsku prisutnost, dok arheološki nalazi na području postrimske Pule, koja zasad pokazuje najviši stupanj ostrogotske prisutnosti u Istri na temelju tih arheoloških nalaza, ne upućuju ni na jedan crkveni lokalitet s krstionicom u prvoj polovici 6. stoljeća u kojoj bi arijanski Ostrogoti obavljali obred krštenja ili na kojemu bi se nalazilo moguće sjedište arijanske biskupije u Istri.³⁶ Dok za neke gradove ostrogotske Italije postoje i pisani izvori o postojanju arijanskih crkava,³⁷ za Istru ih nema, pa se možemo osloniti jedino na mogućnosti usporedbe s navedenim primjerima. U literaturi postoje pretpostavke o istovremenom postojanju katoličke i arijanske crkve na nekoliko lokaliteta na obližnjem području današnje Slovenije.³⁸

Socijalno-političke i vjerske prilike bile su u tome razdoblju nezaobilazan činitelj i u preobrazbi samih gradskih struktura te je u historiografiji dobro poznato pitanje kontinuiteta povijesnoga razvoja postrimskoga grada koji nasljeđuje kasnorimski grad i postaje „kršćanski“ grad te je ova problematika odavno prisutna u međunarodnoj historiografiji.³⁹ Na

36 Vidi pregled ranokršćanskih crkava u Puli u: Željko Ujčić, „Pola paleocristiana alla luce del catasto austriaco dell'anno 1820“, *Acta XIII Congressus internationalis archaeologiae christianae*, Split-Poreč, 25 settembre – 1 ottobre 1994, editionem curaverunt Nenad Cambi et Emilio Marin, Studi di antichità cristiana 54, Città del Vaticano 1998., 743-758.

37 Margherita Cecchelli – Gioia Bertelli, „Edifici di culto ariano in Italia“, *Actes du XI Congrès international d'archéologie chrétienne*, Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste, 21-28 septembre 1986, éd. par Noël Duval, Paris 1989., 233-247.

38 Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, 422, bilj. 194 s literaturom. O djelatnosti Arijanske crkve u Panoniji usp. Hrvoje Gračanin, „Crkveni ustroj u kasnoantičkoj južnoj Panoniji“, *Croatia Christiana periodica*, 73, 2014., 1-12.

39 John Hugo Wolfgang Gideon Liebeschuetz, *The Decline and Fall of the Roman City*, Oxford 2001.; *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, ed. Luke A. Lavan, Portsmouth 2001.; *Die Stadt in der Spätantike: Niedergang oder Wandel?*, Akten des internationalen Kolloquiums in München am 30. und 31. Mai 2003, Hrsg. Jens-Uwe Krause und Christian Witschel, Stuttgart 2006. Za Italiju vidi: *Le città italiane tra la tarda antichità e l'alto medioevo*, Atti del convegno (Ravenna, 26-28 febbraio 2004), a cura di Andrea Augenti, Firenze 2006.; Giorgio Otranto, *Per una storia dell'Italia tardoantica cristiana*, Bari 2009.; *Paesaggi e insediamenti urbani in Italia Meridionale tra tardoantico e altomedioevo*, Atti del secondo seminario sul tardoantico e l'altomedioevo in Italia Meridionale, Foggia – Monte Sant'Angelo, 27-28 maggio 2006, a cura di Giuliano Volpe e Roberta Giuliani, Bari 2010.; Kayoko Tabata, *Città dell'Italia nel VI secolo D. C.*, Roma 2013. Za Istru usp. Maurizio Levak, „Public and Private Space in Early Medieval Towns: Istrian Cases“ (dalje: „Public and Private Space“), u: *Towns and Cities of the Croatian Middle Ages: Authority and Property*, ur. Irena Benyovsky Latin – Zrinka Pešorda Vardić, Zagreb 2014., 35-54.

formiranje stanovitih promjena imale su utjecaja okolnosti proizišle iz već navedenih političko-administrativnih promjena te društvenih zadatosti nastalih raspadom Zapadnoga Rimskog Carstva. Valja napomenuti da su u Istri ti procesi bili uvjetovani lokalnim specifičnostima, koje se odnose prije svega na relativno stabilne ekonomske i demografske uvjete s obzirom na to da Istarski poluotok, u usporedbi sa susjednim italskim područjima, nije bio izložen napadima i pustošenjima migracijskih naroda tijekom 5. stoljeća.⁴⁰ U takvim je uvjetima ključnu ulogu u preobrazbi kasnorimskoga grada imala kristijanizacija, odnosno institucionalizacija Crkve koju su predvodili biskupi, a koja je imala svoje začetke još u 4. stoljeću. Kasnoantički biskupi, ključne figure u crkvenoj i društvenoj hijerarhiji, u postrimskom gradu postupno su preuzeli ulogu branitelja grada (*defensor civitatis*).⁴¹ S obzirom na to da su ih podupirale državne vlasti još od uspostave vjerske tolerancije, biskupi se priključuju novoj urbanoj aristokraciji i praktički postaju *homines novi* te u tom smislu postaju i stanoviti poduzetnici koji upravljaju izgradnjom, obnovom, održavanjem i funkcioniranjem ne samo crkvenih gradnji, već i civilnih struktura.⁴² Na ovim prostorima o tome svjedoče nepisani izvori, prije svega ostaci kršćanske arhitekture i ikonografije te sačuvane liturgijske instalacije, među kojima se u Istri ističu katedralni sklopovi u Puli, Poreču i Trstu koji su se razvijali u nekoliko faza.⁴³ Kršćanstvo koje se ukorijenilo u gradovima unutar Zapadnoga Rimskog Carstva uvažavalo je postojeće socijalno-političke, ali i urbanističke zadatosti rimske civilizacije, pa tako i na tlu istarskoga poluotoka. Nakon rimske pravilne urbane konfiguracije definirane pravilnom mrežom karda i dekumana koji određuju gradske četvrti, zatim forumom koji je strukturno središte gradskih aktivnosti, postrimski grad predstavlja drugačiji urbani prostor, koji ujedno postaje u

40 Vidi Robert Matijašić, „L'Istria tra l'antichità classica e la tarda antichità“, *Arheološki vestnik*, 48, 1997., 203–218; isti, „Società e commercio nell'Istria e i rapporti con il Mediterraneo nella tarda antichità“, *Il cristianesimo in Istria fra tarda antichità e alto medioevo. Novità e riflessioni* (dalje: *Il cristianesimo in Istria*), Atti della giornata dei Seminari di Archeologia Cristiana (Roma – 8 marzo 2007), a cura di Emilio Marin, Danilo Mazzoleni, Città del Vaticano 2009., 47–69. Usp. o ekonomskim i socijalnim prilikama u Akvileji u Sotinel, *Identité civique*, 234–270.

41 Giovanni A. Ceconi, „*Honorati, possessores, curiales*: competenze istituzionali e gerarchie di rango nella città tardoantica“, *Le trasformazioni delle élites in età tardoantica*, Atti del Convegno Internazionale, Perugia 15–16 marzo 2004, a cura di Rita Lizzi Testa, Roma 2006., 41–64.

42 Enrico Zanini, „Archeologia dello status sociale nell'Italia bizantina: traccie, segni e modelli interpretativi“, *Archeologia e società tra Tardo antico e Alto Medioevo*, 12° seminario sul Tardo Antico e l'Alto Medioevo, Padova, 29 settembre – 1 ottobre 2005, a cura di Gian Pietro Brogiolo, Alexandra Chavarria Arnau, Documenti di archeologia 44, Mantova 2007., 23–47.

43 Vidi noviji pregled s bibliografijom u: Rajko Bratož, „Cristianesimo in Istria. Una sintesi e alcune riflessioni (con particolare riguardo allo sviluppo dell'organizzazione ecclesiastica)“ (dalje: „Cristianesimo in Istria“), *Il cristianesimo in Istria*, 9–46; Giuseppe Cuscito, *Signaculum fidei. L'ambiente cristiano delle origini nell'Alto Adriatico: aspetti e problemi*, Trieste 2009.

većoj mjeri podložan promjenama. U urbanističkom kontekstu to je jasno vidljivo u novoj urbanoj strukturi koja je, za razliku od prethodne antičke, bila obilježena prostorno raspršenim multifunkcionalnim središtima. Takav se pak koncept promjena više u znanstvenim studijama ne prikazuje i ne prihvaća kao proces ruralizacije kasnoantičkoga, odnosno postrimskoga grada koji sada obilježavaju, uz ostalo, i kršćanski objekti. Gradska katedrala s pratećim objektima postupno preuzima ne samo vodeću vjersku ulogu, već se uz katedralu u biskupskoj palači počinje odvijati društveni život te se donose političke odluke.⁴⁴ Poznato je, naime, da je potreba za osiguravanjem fizičkoga prostora koji je trebao služiti kršćanskim zajednicama u gradovima u većoj mjeri zadovoljena već tijekom 5. stoljeća (podizanje katedrala i grobljanskih crkava izvan zidina)⁴⁵ te u prvoj polovici 6. stoljeća.⁴⁶ Tumačenje o kristijanizaciji antičkih rimskih gradova kao postupnom procesu sada se promatra kao nagla kristijanizacija gradskoga prostora u prvoj polovici 6. stoljeća. Potrebno je pak napomenuti kako preobrazbe postrimskih gradova nisu isključiva posljedica intenzivne kristijanizacije. Naime, u postrimskom gradu potrebno je pratiti i druge pokazatelje promjena, među kojima se može izdvojiti nekoliko njih i na primjeru istarskih gradova. U prvom redu to je uvođenje prostora namijenjenih proizvodnji unutar gradskih zidina i to od 5. stoljeća nadalje, kao i podizanje ili pojačavanje obrambenih gradskih zidina te sve češća uporaba građevnoga materijala sa starijih rimskih građevina.⁴⁷

Bizant u Istri i protuarijanska reakcija

Problem nepoznavanja konkretnih crkvenih te s njima povezanih socijalnih prilika u kontekstu djelovanja Arijanske crkve od kraja 5. stoljeća do Justi-

44 Vidi Nancy Gauthier, „La topographie chrétienne entre idéologie et pragmatisme“, *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages (The Transformation of the Roman World, 4)*, ed. Gian Pietro Brogiolo and Bryan Ward-Perkins, Leiden – Boston – Köln 1999., 95-210; Gisella Cantino Wataghin, „Christian topography in the Late Antiquity town: recent results and open questions“, *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*, ed. Luke Lavan and William Bowden, Leiden 2003., 224-256. Za razvoj urbanih prostora ranobizantske Hispanije i sjeverne Afrike usp. López Quiroga, „Early Byzantine Urban Landscapes“, 73-87. Za sjevernotalijanske gradove vidi Marano, „The Christianisation of the Towns“.

45 Najpoznatiji primjeri za Pulu su crkva sv. Felicite na Velom polju (Pragrande) i sv. Ivana kod Nimfeja iz 5. stoljeća. Vidi: Marušić, *Kasnoantička i bizantinska Pula*, 11.

46 Usp. za Poreč: Ivan Matejčić, „Assetto urbano dell'antica Parentium e ubicazione degli edifici sacri“, *Felix Ravenna. La croce, la spada, la vela: l'alto Adriatico fra V e VI secolo*, a cura di Andrea Augenti, Carlo Bertelli, Ravenna 2007., 73-80. U Poreču se u tom razdoblju grade ranokršćanska crkva sv. Tome (5. st.) i crkva sv. Blaža (6. st.).

47 Vidi: Levak, „Public and Private Space“, 44. O tjeskovima za maslinovo ulje koji su pronađeni u Puli i Poreču vidi: Robert Matijašić, „Impianti antichi per olio e vino in contesto urbano in Istria“, *Histria antiqua*, 15, 2007., 14-16.

nijanove rekonkviste te njihove povijesne interpretacije u Istri, međutim ne proizlazi isključivo iz činjenice da je bizantska vlast nakon rekonkviste pristupila uklanjanju ostataka arijanskih crkvenih struktura. Taj se proces može sagledati na područjima za koje postoje konkretni dokazi. Naime, o protuarijanskoj intervenciji koja se odvijala na dvije razine, prvo u (pre) uređenju sakralnoga prostora i potom u ponovnoj posveti crkava, naročito onima istočne provenijencije, svjedoče najbolje primjeri iz bivše ostrogotske prijestolnice Ravene.⁴⁸ Koji nam, dakle, vjerski i socijalno-politički elementi ukazuju na promjene koje su zahvatile Istru?

Bez daljnjih se arheoloških istraživanja crkava i grobalja ne može ustanoviti stupanj intenziteta arijanskoga vjerskog života, i to u doba intenzivne kristijanizacije gradova i njihovih područja u Istri. Zasad sve crkvene građevine podignute do polovice 6. stoljeća u Istri pokazuju karakteristike pravovjernoga štovanja i liturgijske prakse. Takva situacija ne treba čuditi jer su sve istarske biskupije (Tršćanska, Porečka i Pulska) bile jurisdikcijski podvrgnute metropolitanskoj crkvi u Akvileji, što se razaznaje u prvom redu u njihovim stilskim karakteristikama koje omogućuju i rekonstrukciju liturgijske prakse.⁴⁹ Međutim, pitanje koje ostaje otvorenim jest je li Arijanska crkva imala vlastite posjede u Istri. Ako se uzme u obzir pretpostavka da je ravenska Crkva stekla ne samo nekadašnje ostrogotske posjede koji su se prostirali na području njezine (nad)biskupije već i one na drugim dijelovima Apeninskoga poluotoka, uključujući današnji Veneto, Romagnu, Umbriju, Siciliju i ondašnji Pentapol,⁵⁰ moglo bi se pretpostaviti da je i u Istri dio zemljišnih posjeda koji se prostirao na južnom priobalnom pojasu od Rovinja do Pule i pripadao ravenskoj Crkvi, tzv. *patrimonium beati*

48 Mauskopf Deliyannis, *Ravenna in Late Antiquity*, 139-200; Martorelli, „La circolazione dei culti e delle reliquie“, 246-248.

49 Mario Mirabella Roberti, „Architettura paleocristiana in Istria“, *Antichità altoadriatiche*, 2, 1972., 197-211; Sergio Tavano, „Aquila cristiana“, *Antichità altoadriatiche*, 3, 1972., 57-59; Gian Carlo Menis, „La diffusione del cristianesimo nel territorio friulano in epoca Paleocristiana“, isto, 6, 1974., 49-61; Giuseppe Cuscito, „L'arredo liturgico nelle basiliche paleocristiane della *Venetia orientale*“, *Hortus artium medievalium*, 5, 1999., 87-104; Pascale Chevalier, „Les installations liturgiques des églises d'Istrie du V au VII siècle“, isto, 105-117; Giuseppe Cuscito, „Gli edifici di culto in area altoadriatica tra VI e VIII secolo“, isto, 9, 2003., 33-54; isti, *Signaculum fidei. L'ambiente cristiano delle origini nell'alto adriatico: aspetti e problemi*; Giuseppe Cuscito – Pietro Riavez, „L'insula episcopalis di Pola. Storia degli studi e nuove ipotesi di lettura stratigrafica“, *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, CX, 2010., 11-43.

50 Salvatore Cosentino, „Ricchezza e investimento della chiesa di Ravenna tra la tarda antichità e l'alto medioevo“, *From one sea to another. Trading places in the European and Mediterranean early Middle ages / Da un mare all'altro. Luoghi di scambio nell'Alto Medioevo europeo e mediterraneo*, Proceedings of the International Conference, Comacchio, 27th-29th March 2009 / Atti del Seminario Internazionale, Comacchio, 27-29 marzo 2009, eds. / a cura di Sauro Gelichi – Richard Hodges, Turnhout 2012., 418-419.

Apollinaris,⁵¹ prethodno bio oduzet ostrogotskim zemljišnim ili crkvenim posjednicima kojih je, sudeći prema arheološkim nalazima, vjerojatno bilo na području Pule i Poreča, ali se to ipak ne može sa sigurnošću tvrditi, prije svega zato što nije poznato kada točno nastaje taj ravenski posjed u Istri.

Justinijanova je rekonkvista predstavljala poticaj intenzivnoj crkvenoj graditeljskoj aktivnosti, što je imalo za posljedicu nastanak monumentalnih građevina koje su obilježile promjene u samom izgledu gradova općenito, a naročito nakon osvajanja Ravene 540., kada ona postaje dominantno političko središte ne samo sjevernoga Jadrana već i cijeloga Apeninskoga poluotoka. S obzirom na njezinu fizičku udaljenost od carske prijestolnice Konstantinopola na istoku, preuzela je ulogu u političkoj i vjerskoj reorganizaciji Italije. Ravensku je Crkvu Justinijan uzdignuo na rang nadbiskupije za vrijeme Maksimijana (546. – 557.), koji je rodom bio iz okolice Pule.⁵² Međutim, i prije istočnorimskoga osvajanja grada Justinijan je za vrijeme biskupa Viktora (o. 537. – o. 544.) Raveni ustupio velike posjede, a nešto kasnije i za vrijeme nadbiskupa Agnela (557. – 570). Osim toga, zemljišno je bogatstvo ravenske Crkve imalo svoje korijene još u vremenu zapadnorimskih careva i barbarskih kraljeva tijekom 5. stoljeća. Naročito se ono povećalo u vrijeme Ostrogota, kada je Arijska crkva stekla velike posjede koji su nakon uspostave istočnorimske vlasti vraćeni u ruke pravovjerne ravenske Crkve za vrijeme nadbiskupa Agnela.⁵³ Ubrzo nakon što je Istra postala dijelom Istočnoga Rimskog Carstva, kao eksponenti carske politike prepoznaju se porečki biskup Eufrazije i tršćanski biskup Frugifer, čije su intervencije poznate upravo na katedralnim sklopovima njihovih biskupija.⁵⁴ Posebno se ističe graditeljska djelatnost nadbiskupa Maksimijana u Puli, gdje podiže baziliku sv. Marije Formoze i samostan sv. Andrije.⁵⁵ Biskupi su svakako bili predstavnici gradske elite, ali i carske političke vlasti te su sudjelovali u promicanju bogatstva grada izgradnjom kršćanskih kulturnih objekata, prije svega onih monumentalnih. Dobro je poznato da je Justinijanova zakonodavna djelatnost sredinom 6. stoljeća poticala lokalne biskupe i bogate posjednike te predstavnike vlasti diljem Carstva ne samo da grade

51 Bernardo Benussi, *Nel medio evo. Pagine di storia istriana*, Parenzo 1897., 47, 196.

52 Isto, 58.

53 Vidi: Gina Fasoli, „Il patrimonio della chiesa Ravennate“, *Storia di Ravenna*, II/1, *Dall'età bizantina all'età ottoniana*, a cura di Antonio Carile, Venezia 1991., 389-400.

54 Bratož, „Cristianesimo in Istria“, 17-18, s bibliografijom. Novak, *L'Istria nella prima età bizantina*, 94-110.

55 Bovini, „L'opera di Massimiano“, 147-165; Novak, *L'Istria nella prima età bizantina*, 110-119; Vicelja Matijašić, *Istria i Bizant*, 81-93.

nove crkve već da održavaju i obnavljaju postojeće,⁵⁶ a takovo se stanje može prepoznati i u Istri, o čemu svjedoči sakralna topografija koja je tada gušća i na urbanim prostorima i suburbijima, ali i na širim gradskim područjima.⁵⁷ Čitav je proces bio u skladu s politikom vraćanja pravovjerju i suzbijanju hereza diljem Carstva.

Stoga se u teološko-doktrinarnu politiku uklapalo i štovanje novih svetaca, koje je pridonijelo kruženju relikvija s Istoka za posvete novih crkava. S obzirom na činjenicu da je zapravo nemoguće rekonstruirati arijansku teologiju i liturgiju 6. stoljeća⁵⁸ te da ima malo sačuvanih tragova arijanske arhitekture i umjetnosti,⁵⁹ najdetaljnije i najvrjednije podatke nalazimo u Agnelovoj povijesti ravske Crkve, u kojoj se opisuju arijanske crkve u Raveni koje je autor na temelju natpisa povezo izravno s kraljem Teodorikom. Postojanje takvih crkava potvrđuje i autorov podatak da je između 556. i 570. arijanske crkve ponovno posvećivao u pravovjerne i to svecima Jurju, Sergiju, Martinu i Teodoru.⁶⁰ Riječ je o skupini ratničkih svetaca, koji su zasigurno imali simboličku ulogu zaštite Carstva i pravovjerja. Upravo se otad crkve posvećuju i Mariji, čijem je štovanju Justinijan bio osobito privržen, pa će se u skladu sa sve istaknutijom važnošću toga kulta povezanoga s carskim dvorom Mariji posvećivati najvažnije gradske crkve – katedrale.⁶¹ Osim toga su i važne građevine koje su nekada imale ulogu poganskoga kulta početkom 7. stoljeća posvećene Mariji. Marijanska je posveta u to vrijeme definitivno uklanjala ostatke ne samo kršćanskih hereza već i najistaknutije predstavnike nekadašnjega poganskog kulta.⁶² Zasigurno je jedan od najvažnijih primjera rimski Panteon, a u Puli je Augustov hram, nakon što je pretvoren u crkvu, mogao također biti posvećen Mariji jer je riječ o hramu s carskim kultom, ali s obzirom na nedostatak suvremenih povijesnih izvora nije moguće sa

56 *Cod. Iust.* 1.4.26.

57 Marušić, *Kasnoantička i bizantinska Pula*, 20-35.

58 Mauskopf Deliyannis, *Ravenna in Late Antiquity*, 157.

59 Cecchelli – Bertelli, „Edifici di culto ariano in Italia“, 233-248; Goltz, *Barbar – König – Tyrann*, 169-170.

60 Mauskopf Deliyannis, *Ravenna in Late Antiquity*, 143-144.

61 Martorelli, „La circolazione dei culti e delle reliquie“, 250. Za Istru vidi: Rajko Bratož, *Il cristianesimo aquileiese prima di Costantino fra Aquileia e Poetovio*, Udine – Gorizia 1999., 119-120.

62 Na ist. mj.

sigurnošću govoriti o titularu.⁶³ S obzirom na ulogu vojske u Justinijanovoj vladavini, car je i nju stavio pod Marijin patronat pa se pretpostavlja da su nositelji njezina štovanja bili i vojnici. To je potvrđeno na brojnim pečatima koji su na jednoj strani sadržavali vojnikovo ime i funkciju, a s druge strane monogram ili prikaz Djevice Marije.⁶⁴

Upravo je pojava novih pripadnika gradske društvene elite – od uvođenja kršćanstva kao službene i jedine dopuštene religije – bila povezana s predstavnicima državnih vlasti. Tu tvrdnju možemo primijeniti na prilike u kasnorimskom Carstvu te na barbarske države za vrijeme Odoakra i Teodorika, međutim, one se na području Istre ipak najjače očituju za vrijeme Bizanta, kada je intenzitet odnosa političkoga i vjerskoga u postrimskim kasnoantičkim gradovima najprisutniji, a možemo ga prepoznati zahvaljujući većem broju povijesnih izvora. Iako se historiografija bavi tim temama, valja na kraju reći da neke od njih, poput ostrogotskih tragova, zaslužuju veću pozornost i da ih valja smjestiti u širi regionalni kontekst, čemu bi u najvećoj mjeri pridonijela daljnja arheološka istraživanja i komparativne analize s dosad poznatim materijalom na području nekadašnjega Zapadnoga Rimskog Carstva.

Sažetak

Istra zbog svojega zemljopisnog smještaja nije bila izravno izložena pustošenjima u 4. i 5. stoljeću, kada je izbjegla građanske ratove i migracijska gibanja te invazije barbarskih skupina. Nakon pobjede kršćanstva novoformirana je gradska elita s biskupom na čelu od početka 5. stoljeća vodila računa o graditeljskoj djelatnosti u gradovima, u prvom redu onoj monumentalnoga karaktera, koja je pridonosila promjeni fizičkoga izgleda grada. Pritom se lokalne specifičnosti ističu kao jedan od važnijih čimbenika u procesu promjena, kao i trajanja već postojećih antičkih vrijednosti u političkom i vjerskom životu. Međutim, novije studije naglašavaju kako preobrazbe postrimskih gradova nisu posljedica isključivo intenzivne kristijanizacije. Upravo je pojava novih pripadnika gradske elite bila povezana s predstavnicima državnih vlasti. Ovu pojavu možemo uočiti već u kasnom Rimskom Carstvu te u vrijeme barbarskih država Odoakra i Teodorika. Međutim, ona se na području Istre ipak najjače očituje za vrijeme Bizanta, kada je intenzitet odnosa političkoga i vjerskoga

63 Usp. Levak, „Public and Private Space“, 46. O konverziji rimskog Panteona u crkvu 607., što predstavlja kompleksan i zaseban problem, vidi: Sible De Blaauw, „Das Pantheon als christlicher Tempel“, *Boreas*, 17, 1994., 13–26; Adam Ziólkowski, s. v. „Pantheon“, *Lexicon topographicum urbis Romae*, vol. IV, ed. Eva Margareta Steinby, Roma 1999., 54–61; Tod A. Marder, „The Pantheon after Antiquity“, *The Pantheon in Rome. Contributions*, ed. Gerd Graßhoff, Michael Heinzelmann, Markus Wäfler, Bern 2009., 145–153.

64 Martorelli, „La circolazione dei culti e delle reliquie“, 250–251.

u postrimskim kasnoantičkim gradovima najprisutniji, a prepoznati ga možemo zahvaljujući većem broju povijesnih izvora materijalnoga i pisanoga karaktera. Događaji koji su uslijedili nakon bizantsko-gotskoga rata i Justinijanove rekonkviste bivših arijanskih područja između 535. i 555. predstavljali su ujedno i reakciju bizantskoga političkog vrha i Crkve. Ona je ponajprije bila usmjerena na uklanjanje ostataka arijanskoga krivovjerja te podizanje novih kršćanskih objekata čiji su inicijatori bili sam car Justinijan, a zatim biskupi, državni dužnosnici i pripadnici aristokracije. Justinijanovo osvajanje područja Ostrogotskoga Kraljevstva između Alpa i Jadranskoga mora, uključujući i Istru, uzrokovalo je ne samo socijalno-političku nego i vjersko-političku promjenu. Prerastanje Ravene u političku prijestolnicu za vrijeme Teodorikova vladanja predstavlja i za Istru stanovitu prekretnicu u njezinu povijesnom razvoju, iako treba uzimati u obzir i prilike koje zatječemo u Istri i prije nastupa bizantske vlasti.

L'Istria nel contesto degli avvenimenti politico-religiosi dell'Adriatico settentrionale dalla fine del IV all'inizio del VI secolo

Riassunto

Grazie alla sua posizione geografica, l'Istria non fu direttamente esposta ai saccheggi del IV e V secolo, evitando in quel periodo le guerre civili e i movimenti migratori e le invasioni dei gruppi di barbari. Dopo il trionfo del cristianesimo, dall'inizio del V secolo l'élite cittadina appena formata e capeggiata dal vescovo si occupò dell'attività edilizia nelle città, in primo luogo di quella di carattere monumentale che contribuì al cambiamento dell'aspetto fisico della città. In questo contesto le specificità locali figurano come uno dei fattori più importanti nel processo di trasformazione e del mantenimento dei valori dell'antichità già esistenti nella vita politica e religiosa. Tuttavia, le nuove ricerche sottolineano il fatto che la trasformazione delle città post-romane non fu conseguenza esclusivamente dell'intensiva cristianizzazione. È stato appunto l'avvento dei nuovi membri dell'élite cittadina ad essere in collegamento con i rappresentanti del potere statale. Questo aspetto può essere rilevato già nel periodo del tardo Impero romano e durante gli stati barbari di Odoacre e Teodorico, eppure, sul territorio dell'Istria esso si manifesta più nettamente durante il dominio di Bisanzio quando l'intensità dei rapporti tra politica e religione è più presente nelle città post-romane tardo antiche e lo possiamo riconoscere grazie ad un numero maggiore di fonti storiche materiali e scritte. Gli avvenimenti successivi dopo la guerra bizantino-gotica e la riconquista di Giustiniano degli ex territori ariani tra il 535 e il 555 rappresentavano allo stesso tempo anche la reazione del vertice politico e della Chiesa. Essa fu in primo luogo volta alla rimozione dei resti dell'eresia ariana e la costruzione di nuovi edifici cristiani i cui iniziatori furono lo stesso imperatore Giustiniano prima e i vescovi, i funzionari statali e i rappresentanti dell'aristocrazia poi. La conquista di Giustiniano del territorio del Regno ostrogoto contenuto tra le Alpi e il Mare adriatico, compresa l'Istria, causò non soltanto un cambiamento sociale-politico, ma anche religioso-politico. La promozione di

Ravenna in capitale politica nel periodo del dominio di Teodorico rappresenta anche per l'Istria un determinato punto di svolta nel suo sviluppo storico, anche se bisogna prendere in considerazione le condizioni riscontrate in Istria prima dell'ascesa del dominio bizantino.

Istria in the context of political and religious events in Northern Adriatic from the late fourth until the late sixth century

Abstract

Owing to its geographical location, Istria was not directly exposed to the devastation in the fourth and fifth centuries, when it avoided both the civil wars and the migratory movements accompanied by invasions of wandering barbarian tribes. After the victory of Christianity, newly created city elites, with the bishop at the helm, had, since the early fifth century, managed the construction activities in cities, primarily relating to monumental projects, which altered the physical appearance of the cityscape. Local peculiarities are often considered as one of the most important factors both for the process of change and for the endurance of the preexisting values in political and religious life. Recent studies, however, suggest that the transformation of post-Roman cities was not exclusively a consequence of intense Christianization. The emergence of the new city elite was the result of a conscious effort by the representatives of state authorities. This phenomenon is noticeable as early as the Late Roman Empire and persisted during the times of the barbarian states of Odoacer and Theoderic. In Istria it is most evident during Byzantine reign when the intertwining of political and religious spheres is the clearly visible in post-classical urban centres. This phenomenon can be detected thanks to a greater number of written and material sources. The events that took place in the aftermath of the Byzantine-Gothic war and Justinian's reconquest of the former Arian regions between 535 and 555 were an intentional reaction of the Byzantine political and religious power centres. Their primary objective was the cleansing of the vestiges of the Arian heresy, followed by the construction of new Christian edifices. The sponsors of these building projects were Justinian himself, then bishops, state officials and members of the aristocracy. Justinian's conquest of the territories of the Ostrogothic Kingdom between the Alps and the Adriatic Sea – including Istria – caused not only social-political, but also religious-political changes. The transformation of Ravenna into a political power centre during the reign of Theoderic also marks a turning point for the historical development of Istria, although one should consider the situation on the peninsula before the onset of Byzantine rule, as well.